

חיים ליפשיץ/ירושלים עיונים בסידור התפילה

נוסח התפילה—קבע וחידוש

הבעיה המעשית שבה נדון היא בעיית נוסח התפילה, כלומר הנוסח הקבוע של התפילה—הדפוסים והמטבע, שטבעו לה חכמינו ז"ל. ידועה השאלה, כיצד יוכל אדם המתרפק על קונו להתפלל לפי מסגרות מוכנות מראש—מתוך סידור התפילה. בשאלה זו דנו חז"ל ואמרו: "כשאתה מתפלל, אל תעש תפילתך קבע, אלא רחמים ותחנונים לפני המקום"¹. ועוד אמרו: "מאי קבע?—אמר ר' יעקב בר אידי אמר ר' אושעיא: כל שתפילתו דומה עליו כמשוי; רבה ורב יוסף דאמרו תרוייהו: כל שאינו יכול לחדש בה דבר"²—הכונה למי שאין בידו לחדש תפילה חדשה בתוך מסגרת הנוסח או נוסף עליו, שלא כמו ר' אלעזר, שהיה מתפלל תפילה חדשה בכל יום, ור' אבהו, שהיה מברך ברכה חדשה בכל יום³. אמנם, יש מי שהביע ספקות בעצם עניין החידושים בתפילה, כגון ר' זעירא, שהיה אומר, שכל זמן שהיה עושה כך ומחדש, היה טועה בתפילה עצמה, ולפיכך העדיף להסתפק בשיטתו של ר' אבהו בשם ר' אלעזר, שהציע הצעת "מינימום" לגבי נוסח הקבע שבתפילה: "ובלבד שלא יהא כקורא באגרת"⁴. גם מן המציאות של ימינו יכולים לנו ללמוד, שאף לחידושים בתפילה אין קיום אלא במסגרת נוסח התפילה הקבוע. אילו היינו פונים לשם בדיקה אל האנשים שבסביבתנו ושואלים אותם: "מי מכם מתפלל יום יום ביחידות לפי נוסח בלבד? ", מסופקני אם היינו מוצאים אף בודדים, שכן לא מצוי ולא קל, שירגיל אדם עצמו לחרוג מהמסגרות היום-יומיות ו"ליצור" תפילה חדשה משלו.

1 אבות ב, יג, ובדומה לכך גם ברכות ד, משנה ד.

2 ברכות כט, ע"ב.

3 ירושלמי ברכות פ"ד, ה"ג.

4 שם שם, ועי' בעניין זה בספר "התפילה במחשבת חז"ל", לקט מקורות, ערך הרב יוסף הינמן, תש"ך (בפרס במבוא, עמ' יג-טו, ובפרק ג' "קבע וחידוש בתפילה", עמ' מא-נב), וכן עי' במאמרו של הנ"ל "תפילת הקבע בהתהוותה" ("דעות", ג, יב תש"ך, עמ' 32-36), ובמאמרו של ישראל תא שמע "תפילת גדה" ("מחניים", מסכת מ, הרבנות הצבאית הראשית, ערה"ש תש"ך, עמ' 75-80).

ההכנות לתפילה

אולם קיימות כמה דרכים לגיטימיות ביהדות, שבהן ולפיהן יכול אדם להתפלל מתוך סידור־התפילה המסורתי, ועם זאת לא תדמה עליו תפילתו כמשוי ואף לא יקרא בה כבאגרת.

אחד מהאופנים, בהם יכול ורשאי המתפלל לחדש — הוא בשלב ההכנות לתפילה. ההכנות תכלולנה לא רק נקיות הגוף וכדומה, אלא גם כמה תפילות וזמירות, המובאות בסידורים ואינן בגדר חובה, ומשום כך אינן שגורות כל־כך על לשוננו. אבל דווקא בגלל זה יכול אתה להתרענן בקוראך בהן, כגון בתפילה המתחילה במלים: "אל אלהי הרוחות, שליט בעליונים ותחתונים / תן בי כוח לעבודתך וליראתך ולתורתך — — — / ואהיה כלי מוכן לקבל נפש רוח נשמה — — — וכו'". או הזמר הנפלא, המתנגן בניגון מלא געגועים וכמיהה: "אודה לאל לבב חוקר / ברוך יחד כוכבי בוקר / שימו לב אל הנשמה וכו'". וכיוצא בזה "פרק שירה", שבו כל הבריאה כולה — שמים וארץ, יום ולילה, שמש, ירח וכוכבים וכל מה שבטבע, מלכות הדומם, הצומח והחי — כולם אומרים שירה. וכמובן יוכל המתפלל לבחור לו פרקי תהלים כפי הלך רוחו וצרכיו הנפשיים, ומן המתאימים ביותר לזה הוא מזמור קד בתהלים, שהוא אולי הפרק הקוסמי ביותר בשירת העולם, המתחיל במלים: "ברכי נפשי את ה', ה' אלוהי גדלת מאד, הוד והדר לבשת"⁵. והנה הזמר הידוע "ידיד נפשי אב הרחמן — — — / הדור נאה זיו העולם / נפשי חולת אהבתך / אנא אל נא רפא נא לה / בהראות לה נועם זיוך / אז תחזק ותתרפא / והייתה לה שמחת עולם וכו'"⁶. או: שירו של ר' יהודה הלוי: "ישאלוני רעיוני וסוד לבי ומשאלוני" (שיר שהיה חביב כל־כך על הראי"ה קוק, עד שחיבר לו גם מנגינה מיוחדת)⁷. ועיין גם ב"תפילה קודם התפילה" של ר' אלימלך מליז'נסקי: "שתכין לבנו ותכונן מחשבותינו ותשגיר תפילתנו בפינו, ותקשב אזנך לשמוע בקול תפילת עבדך וכו'".

בייחוד כדאי לעיין ב"ליקוטי תפילות" לר' נתן שטרנהרץ ("כוכב־לב"), תלמידו הגדול של ר' נחמן מברצלוב, המרבה להציע תפילות שאינן ידועות ברבים לכל מיני הזדמנויות — ובכללן גם תפילות על התפילה עצמה, ברוח דבריהם של בעלי המדרש: "אמר דוד לפני הקב"ה: רבונו של עולם, בשעה

5 ועי' ס' "הכוזרי" לר' יהודה הלוי, מאמר ה סי' י; ובהזדמנות זו נאמר: מן הראוי, שגם ישיבות והרצאות תיפתחנה בקריאת מזמורי תהלים או בתפילה מתאימה.

6 תמצא התפילות והזמירות הללו בסידור הקטן הנפוץ בשם "סידור השלם".
7 שיר זה נכלל בסידור "עולת הראי"ה" לראי"ה קוק, כרך ב, תפילה לשבתות ולמועדים, ירושלים, עמ' שעד.

שיש לי כוח לעמוד לפניך בתפילה ולהוציא — 'אמרי האזינה', ובשעה שאין בי כוח התבונן מה בלבי — 'בינה הגיגי'⁸.
 בדרך הכנות אלו יזכה המתפלל להגיע לאט-לאט לכך, שיתפלל "לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך שיחה, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך שמחה של מצוה"⁹ וכבוד ראש¹⁰.

תפילה בשם כל ישראל

דרך נוספת, שהשפעתה רבה על המתפלל, היא ההתכוונות לתפילה לא רק "לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה", אלא דווקא בשם כל ישראל — ועם כל ישראל, עם כל קהל המתפללים בכל הדורות ובכל הזמנים, ואף בדור רנו זה — בכל אתר ואתר "ממזרח שמש עד מבואו מהולל שם ה'". הרי זאת בחינה "היסטורית-עולמית" ו"גיאוגרפית-עולמית" כאחד.

כל ישראל פונים למקום אחד

ועוד זאת: כשאתה מתפלל בזמן אחד ובשעה אחת עם המוני המתפללים בקצוי תבל, הרי אתה — ואתך "כל ישראל" — פונים בתפילותיהם למקום אחד, נגד ירושלים ובית קודש הקודשים, ששם שער השמים וכל התפילות עולות דרך שם, ולכן בית המקדש נקרא 'תלפיות' — תל שכל פיות פונים בו"¹¹.

ספר התפילה

ומתפלל אתה — יחד עם בית ישראל — בסידור התפילה, ש"אין ספר מצוי ביד כל איש ישראל למקצוהו ועד קצוהו כמו הסידור, אשר לא ייפקד מקומו גם בבית איש צני או בער; זה הסידור, אשר לא מעשה ידי חכם פלוני או חסיד פלוני הוא, כי אם לישראל כולו הוא, הוא ייסדו והוא הציב את דלתותיו לשכנ בקרבו את רוח קדשו"¹².

תפילה וזמרה בציבור

ומשום כך חשוב ביותר גם מימוש ההתקשרות הקיבוצית-הלאומית-הקהילתית הזאת לא רק בעיון בלבד, אלא גם בפועל ממש על-ידי תפילה בציבור.

8 מדרש תהלים ה; וכן ע"י בעניין הכנות וכוונות לתפילה בספר "יסוד ושורש העבודה", "הכילל כוונות ישירות של התפילה, התורה והמצוות" לחסיד ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא.

9 ברכות לא, ע"א. 10 שם פ"ה, משנה א.

11 לפי "קיצור השולחן" לר' שלמה גאנצפירד, סי' יח (וע"י המקור בברכות ז, ע"א).

12 "מקור הברכות" לר' זאב יעבץ (מבוא, עמ' 5-6).

ש"אין תפילה של אדם נשמעת אלא בבית-הכנסת"¹³, "ואימתי עת רצון? בש" עה שהציבור מתפללין"¹⁴. ותפילותיהם של היחידים (לרבות אלה שלא היו מתוקנות) נתקנו ונכללו בתפילת הרבים ועולות למעלה. וכדי להתפלל בתפילתם של ישראל לעדותיהן, נוסחיהן ושיטותיהן — טוב שהמתפלל — אף אם קבע לו בדרך כלל מקום תפילה מסוים — ילך מפעם לפעם ויתפלל בבתי-כנסיות שונים, ויתבסס מהאווירה הרוחנית המיוחדת של כל אחד מחוגי-התפילה השונים, כגון של הישיבות. של "שטיבלעך" חסידיים ושל בני עדות המזרח השונות. ואם ירצה — יפנה אף אל המקובלים, המכוונים בתפילותיהם לפי כוונות האר"י והרש"ש, והמאריכים בכוונותיהם שעות רבות. התבסמות רוחנית זאת תיקלט בנשמת המתפלל, וקולות הרינה והתפירה לה, ששמע "איי-שם", יהדהדו לאחר מכן גם בתפילת היחיד שלו — במקום-תפילתו הוא, ואולי יוסיף להם המתפלל גם מנעימות השירה והזמרה החשובות כל כך ל"יצירת הלך-הרוח", בפרט לגבי הנוער.

כוונות פשטיות — "עם הספר"

וכיצד מתפללים את עצם התפילה — בנוסח שבסידור? זה הכלל: "רחמנא ליבא בעי"¹⁵, היינו שיכוון לבו בתפילה — שכן "תפילה בלא כוונה כגוף בלא נשמה"¹⁶ — הווי אומר: שיכוון בכוונות פשטיות. ומה משמע "כוונות פשטיות"? "המתפלל צריך, שיכוון בלבו פירושו המלות, שמוציא בשפתיו, ויחשוב כאילו שכינה נגדו, ויסיר כל המחשבות הטורדות אותו, עד שתישאר מחשבתו וכוונתו זכה בתפילתו"¹⁷, ויש לכוון מתוך קריאה בסידור, כפי הרמז הידוע: "ובבואה לפני המלך אמר עם הספר — ישוב מחשבתו הרעה"¹⁸ — היינו, אם בהתפללו לפני מלך מלכי המלכים יעין ב"ספר" — בסידור התפילה — תעזובנה אותו המחשבות הזרות העלולות להט-

13 ברכות ו, ע"א.

14 שם, ע"א, ועי' על התפילה בציבור ב"כוונתי" מאמר ג, סי' יז, יס.

15 סנהדרין קו, ע"ב (כפי נוסח רש"י, הנוסח בגוף הגמרא: "הקב"ה ליבא בעי").

16 לפי שלה, "עמוד התפילה", ענין הנוכה, רמט.

17 שולחן ערוך, אורח חיים, הלכות תפילה, סי' צח, א. — גדולי האדמו"רים היו משבחים תפילה עם כוונות פשטיות לפי פירוש המלים. רבי הירש מרומנוב היה אומר: "אין ברצוני אלא להתפלל עם פירוש המלות בכוונה". (אעפ"י שהוא הוסיף: "אילם בשעת התפילה יורדות לנגד עינינו אותיות ותיבות של אש"). ורבי אהרן מקרלין טען, ש"הכוונה הנשגבה ביותר היא להתפלל בכונה פשוטה עם פירוש המלות" (לפי מאמרו של ר' בצלאל לנדוי "התפילה בספרות החסידות" — "מחניכ", מסכת ב הנה"ה, עמ' 106-95).

18 אסתר ט, כה.

ידיו בתפילה, ואזי "ראשית דבר, יהרהר פירוש המלות בכל כוח שכלו והבינתו, לכן בהכרח ישים אל לבו... לפני מי הוא עומד — יוצר רוחו ונשמתו... זה חלק אלוה ממעל וזה חלק אלוה מצולמו"¹⁹. ואז יש סיכוי, שאף-על-פי ש"נוסח התפילה כמעט שב למעשה מורגל בהתמדתו על נוסח אחד, ותיעדר הכוונה בהרגלה... כי שב המנהג הטבעי, ולא התפעל ממנו הנפש... לכן בזאת תיבחן סגולת התפילה המועילה בשלימות כוונת הלב הנכון"²⁰. מי כיתפלל בדרך זו, הרי אצלו "יהיה הלשון מסכים עם המחשבה... ולא יבטא בתפילתו על דרך המנהג והטבע כמו הזורזר והבבגא"²¹. אלא עם כל מלה מחשבה וכוונה בה"²². "ועיקר הדבר, אחי, בוזך נפשך, בעת שתתפלל אותה [את התפילה], יקדים בה לשונך את לבך, כי המעט ממנה עם הימצא לבך בו טוב ממהירות תנועות לשונך ברוב ממנה, כשיהיה לבך ריק ממנו"²³. ש"אין תפילה אלא בהכנת הלב"²⁴.

ואמנם, אין דרך אחרת אלא להתאמץ ולכוון מתוך סדר תפילות, ושיבטא את תפילותיו בדיבורו ממש (אף אלה שיחדש הוא מעצמו). "ואי תאמין למתחכם שיאמר, כי מחשבתו מתחברת על סדר, עד שיגיע אל כל העניינים הצריכים באלוהות בשכלו בלבד, מבלי שיסמוך אל מורגש... הוא תראה, שאינך יכול לכלול כל ענייני תפילתך במחשבה לבדה בלתי קריאה"²⁵.

עיקר הכוונה בנוסח קבוע

וזהו בעצם הטעם, למה תיקנו חז"ל את נוסח התפילה במטבעות לשון קבועות: "ולפי שהיתה מחשבת הלב מתהפכת הרבה, ואין לה קימה למהירות עבור ההרהורים על הנפש — התקשה עליה לסדר ענייני התפילה מעצמה — תיקנו אותם חז"ל במלים מתוקנים, וסדרם בלשוננו, מפני שמחשבת הנפש הולכת אחר המאמר ונמשכת אל הדיבור... על כן תקן, אחי, עניין תפילתך בלבך והשווהו עם דיבורך, וכווין בהם כוונה אחת לאלוהים... וקשור חושיך ורעיונך מהתעמק בדבר מדברי העולם עם התפילה"²⁶.

כללו של דבר: "כיצד היא הכוונה? שיפנה את לבו מכל המחשבות ויראה את עצמו, כאילו הוא עומד לפני השכינה"²⁷.

19 ר' יעקב עמדין במבוא ("סולם בית אלה") לסידורו, "מהשכה וכינת הלב".

20 שם, שם. 21 הבבגא — החוכי.

22 "הכזורי", מאמר ג, סי' ה.

23 "חובות הלבבות" לר' בחיי אבן פקודה, שער "אהבת ה'", סוף פרק ו.

24 "ספר חסידים", 25 "הכזורי", מאמר ד, סי' ה.

26 "חובות הלבבות", שער "חשבון הנפש", פרק ג.

27 רמב"ם, יד החזקה, ספר אהבה, הלכות תפילה, פרק ד, הלכה סז.

ואיזהו עיקר הכוונה בתפילה, עם היותה יצוקה בנוסח קבוע? "ראוי לך, אחי, שתדע, כי כוונתנו בתפילה אינה כי אם כלות הנפש אל האלו-הים וכניעתה לפניו עם רוממותה לבוראה, ושבחה והודאתה לשמו והשלת כל יהבה עליו"²⁸.

סידור התפילות

ברכות השחר ופסוקי דזמרה

עיון מזורו בסדר התפילות ישמש הכשרה לריכוז הכוונה בתפילה. ה"מסע" ב"סדר התפילות — למעיין ולמכוון — מעורר שפע של מחשבות וחוויות. המתפלל עובר במסעו זה תחנות כוח אלוהיות, עולמיות, יהודיות ואישיות לרוב. נסמן חלק מהן בדילוגים רבים, כמו: שירת "אדון עולם", שהוא "אלי וחי גואלי וצור חבלי בעת צרה", "בידו אפקיד רוחי". וכיוצאת בזה שירת "יגדל", המכיי לה בצודה פיוטית את י"ג עיקרי האמונה. לאחר מכן — באות הברכות הקשורות בהכנות הגוף והרוח (נטילת ידיים, "אשר יצר", ברכות התורה); תפילת שבח על "הנשמה שנתת בי טהורה היא" (תפילת-בוקר המזככת את האדם, בהיכנסו לחיי-היום, מהחלאה ומהחולין, בהרגשת טהרת הנשמה בעצמותה); ברכות השחר (הרגשת "שלא עשני גוי"; חיותו של האדם בגופו ובנפשו: "מתיר אסורים" ו"זוקף כפופים", והכנות לעמל היום: "מכין מצעדי גבר" ו"נותן ליעף כוח" וכו'); פרשת העקדה המופלאה במסירות-הנפש שבה וכו'. והנה "פסוקי דזמרה", הפותחים ב"ברוך שאמר והיה העולם — — — — — ברוך גזור ומקיים — — — — — מרחם על הארץ — — — — — על הבריות — — — — — משלם שכר טוב ליראיו — — — — — פודה ומציל", ואוסף הפסוקים ומזמורי התודה ("עבדו את ה' בשמחה, בואו לפניו ברננה" — — — — — ועד "דוד ודוד אמונתו"); מזמורי הללויה, "אשרי — — — — — תהלה לדוד", ושם הפסוק המר"כוי הרומז להשגחת הבורא: "פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון"²⁹; מזמור "הללו את ה' מן השמים — — — — — כל צבאיו"³⁰; מזמורים המסיימים ביכל הנשמה תהלה ליה הללויה"³¹; ברכת דוד את ה' לעיני כל הקהל; כריתת הברית בין ה' וזרעו לתת לנו את הארץ ושירת הים הנשגבה.

28 "חובות הלכות", שם.

29 תהלים קמה.

30 שם קמה.

31 שם קנ.

יוצר אור—אהבה רבה—שמע ישראל—
 הרינו מתעלים משלב לשלב— לברכת "יוצר אור ובורא חושך, עושה שלום
 ובורא את הכל"— זו הברכה הקוסמית לה', "המאיר לארץ ולדרים עליה
 ברחמים"— מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית". הברכה ממשיכה
 בסדר הקדושה, שאומרים אותה יצורים עליונים ותחתונים— מלאכים ובני
 אדם מישראל— בצוותא זה לזה, ש"מלא כל הארץ כבודו", ו"ברוך כבוד ה'
 ממקומו", והוא "בעל מלחמות, זורע צדקות, מצמיח ישועות, בורא רפואות".
 הברכה הבאה "אהבה רבה" מכוונת, שיתן ה' בלבנו "להבין ולהשכיל
 לשמוע, ללמוד וללמד, לשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך
 באהבה", והיא מבליטה את הקשר האורגאני שבין הקב"ה, ישראל ואורייתא.
 המתפלל בתפילתו מגיע לשיא בקריאת "שמע ישראל... ה' אחד"— זו
 הקריאה, בה קידשו את ה' רבבות מבית ישראל בכל הדורות, ובמיוחד
 בדרנו³².

פרשה ראשונה של "שמע" מכריזה על ייחוד השם-אלהינו לכל ישראל ועל
 החובה לאהבו "בכל לבבך"— בשני יצריך— ביצר הטוב וביצר הרע, ("שאי-
 לולא יצר הרע לא בנה אדם בית, ולא נשא אשה, ולא הוליד, ולא נשא
 ונתן")³³, "ובכל נפשך"— במערכת חיך הרחניים, "אפילו הוא נוטל את
 נפשך" (וזו מסירת-נפשם של בני-ישראל על קידוש השם!) "ובכל מאודך"—
 "בכל ממונך"³⁴— במערכת החיים החומרית שלך. בפרשה זו כרוכות מצוות
 חינוך הבנים ("ושננתם לבניך") ומקופלים בה כל חיי האדם מישראל בביתו
 ובדרכו, בשכבו ובקומו, ונוכרות בה מצוות תפילין ומזוזה— מצוות אות וזכרון.
 וסמוכות לפרשה זו— של ייחוד ה' ואהבתו (המתקשרת גם עם מצוות
 "ואהבת לרעך כמוך")— פרשת "והיה אם שמוע"— היא פרשה שנייה של
 קבלת עול מצוות— ופרשת ציצית, העוברת להאמתת ה' ומלכותו ("אמת
 ויציב...") והמסיימת ב"צור ישראל, קומה בעזרת ישראל ופדה כנאומך
 יהודה וישראל... ברוך... גאל ישראל".

תפילת העמידה

לשיא חדש ועליון מגיע המתפלל בתפילת העמידה, הכוללת י"ט ברכות.
 היא פותחת בברכה לאלוהי האבות והבנים: "וזוכר חסדי אבות ומביא גואל
 לבני-בניהם"— היא ברכת שלשלת הדורות. התפילה מתעלה לברכת

32 עיין מסתו של משה פראגר, "הקריאה שמע ישראל" ("מתנים" מ, עמ' 121-130).

33 בראשית רבה ט, ט.

34 ברכות— פרק ט, משנה ה (בבלי נד, ע"א).

תחיות המתים — ברכת ה' בגבורותיו, שהוא "מכלכל חיים בחסד, מחיה מתים ברחמים רבים" וכו'. בכך מתקשר קשר של קדושה בין האל הקדוש ובין המקדשים אותו בעולם הזה ובשמי מרום.

לאחר פתיחה זו של ברכות ראשונות מגלגל המתפלל — ב"ברכות האמצעיות" — במעמדו ובענייניו של האדם היחיד ושל האומה הישראלית — ואף של כל החיים עלי אדמות — בצרכיהם הרוחניים והארציים, ההויים והייצודיים.

המתפלל מבקש על חנינת הדעת, שהיא יסוד קיומו ובחירתו של מין האדם בבריאה; על התחדשותו הרוחנית-הנפשית בדרך התשובה השלימה, זו התשובה של האדם, המתאפשרת ומתקבלת על ידי אקט הסליחה של ה'; וסמוכה לכך — בקשת הגאולה הכללית — גאולת ישראל, שתבוא עם התשובה והסליחה, בחינת "ובא לציון גואל" — ולשבי פשע ביעקב"³⁵.

ומן הצרכים והייצודים הרוחניים — לצרכים הארציים והחומריים-הגופניים. המתפלל מבקש על הרפואה — שהיא גם רפואת הגוף ורפואת הנפש — ועל ברכת האדמה במחזור השנה והשנים, ומיד הוא חוזר אל יעודי הגאולה הישראלית, והוא מבקש על חירותו וקיבוץ נדחי ישראל, ועל השבת שופטינו כבראשונה על ידי המלך האוהב צדקה ומשפט, המבחין ובורר בין ה"קטבים", שכן הוא "שובר אויבים ומכניע זדים", והוא הוא גם "משען ומבטח לצדיקים". מתוך כך חוזר המתפלל לבקשות הגאולה לפרטיה ולשליביה — בניין-ירושלים וצמיחת מלכות בית דוד — היא מלכות המשיח. ברכות אמצעיות אלה הוא מסיים בברכת "שמע קולנו" לשומע תפילה, בהבעת אמונה בעצם פעולתה של התפילה: "ומלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו". בתפילה זו יכול המתפלל, שעד כה ברך והתפלל בלשון רבים ("חננו"..." "השיבנו"..." "שמע קולנו") — לפנות גם בלשון יחיד, ולשור במסגרת הבקשות על הכלל — את בקשותיו האישיות, המשפחתיות וכיוצא בזה, שכן סוף סוף "אדם קרוב אצל עצמו"³⁶, ויודע צרות לבו, ומיד לאחר מכן הוא מקשר את התפילה, שהיא "העבודה שבלב"³⁷ שבזמננו, ואת הבקשה על קבלתה — עם עבודת בית המקדש ועם הציפייה, ש"תחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים".

שתי הברכות האחרונות הן כלל-עולמיות: הודיה של "כל החיים" לה', שבו אנו תלויים ככול, "על חיינו המסורים בידיך ועל נשמותינו הפקודות לך, ועל נסיד שבכל יום עמנו, ועל נפלאותיך וטובותיך שבכל עת", ובסיום התפילה — בקשה על השלום, ש"לא מצא הקדוש ברוך הוא כלי מחזיק ברכה

35 ישעיה נט, כ.

36 יבמות כה, ע"ב; סנהדרין ט, ע"ב.

37 תענית ב, ע"א.

לישראל אלא השלום"³⁸, שהוא השלב העליון של מתנות ה' — "תורת היים ואהבת חסד, צדקה וברכה ורחמים וחיים ושלום"³⁹.

סיום התפילה

הסיום של סדר התפילה — עתים היא תפילת-היחיד, והיא מכוונת — בסוף תפילת העמידה — לקראת התקלות והסכנות המוסריות החבויות בחיק היום המתחיל: "אלוהי, נצור לשוני מרע ושפתי מדבר מרמה", ובקשה על התרופה: התבלין: "פתח לבי בתורתך ובמצוותיך תרדוף נפשי"⁴⁰.

לאחר מכן בא תחנון ממזמורי נעים זמירות ישראל, שהוא כולו בקשה על היחלצות נפשית: "חנני ה' כי אומלל אני, רפאני ה', כי נבהלו עצמי, ונפשי נבהלה עד מאד, ואתה ה' עד מתי. שובה ה' חלצה נפשי, הושיעני למען חסדך"⁴¹. וסמוך לה — בקשה קורעת לב ל"שומר ישראל" — לשמור שארית ישראל — גוי אחד וקדוש. ובהמשך — שוב כוונת לקראת היום, אשר מי יודע מה יביא בכנפיו: "יענך ה' ביום צרה, ישגבך שם אלוהי יעקב... המה כרעו ונפלו, ואנחנו קמנו ונתעודד, ה' הושיעה, המלך יעננו ביום קראנו"⁴². וכן מסיימת גם תפילת "ובא לציון": "ברוך ה' יום יום יעמס לנו"⁴³. תפילה זו כליכולה גומרת בהבעת בטחון בה': "ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו"⁴⁴, "בטחו בה' עדי עד, כי ביה ה' צור עולמים"⁴⁵, "ויבטחו בכ' יודעי שמך, כי לא עזבת דורשיך ה' "⁴⁶.

עם הפרקים האחרונים של סדר התפילות נמנית התפילה הנשגבה — "עלינו לשבח", המיוחדת לימים הנוראים, ושנתקבלה בסיום לכל התפילות (שחרית, מנחה וערבית). היא ממוזגת בתוכה את השבח לה' על בחירתו המיוחדת ביש-ראל, "שלא עשנו כגויי הארצות ולא שמנו כמשפחות האדמה" — עם האמונה הכוללת האוניברסאלית לראות מהרה בתפארת עוון, להעביר גלולים מן הארץ — — לתקן עולם במלכות שדי, וכל בני בשר יקראו בשמך — — ויקבלו כולם את עול מלכותך — — ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד". לכך מצטרף מזמור היום, שהלויים היו אומרים בבית המקדש ועוד.

38 עוקצין ג, יב.

39 ועי' על סדר הברכות בתפילת העמידה וברכות שלפניה ב"כזורי", מאמר ג, סי' יז-יט.

40 תפילתו של מר בריה דרבינא (ברכות יז, ע"א).

41 תהלים ו.

42 שם כ.

43 שם טה, כ.

44 ירמיה יז, יז.

45 ישעיה כו, ד.

46 תהלים ט, יא.

דוֹשֵׁיחַ הַחֹזֶן וְהַקֵּהל

בכל התפילות קשור המתפלל בציבור במגע שבין ה"קהל" והחזן בכוונה מיוחדת — בשעת הזכרת שם ה' ("ברוך הוא וברוך שמו") ובהאמתתן ובהאמ"נתן⁴⁷ של הברכות ("אמן"), ובצירוף הזכרה והאמנה זו כ"אמן, יהא שמייה רבה מברך" וכי', בשעת אמירת קדיש, שנתקבלה בכל קהילות ישראל כתפילה לזכותם של הנפטרים, ושעיקרה תפילה, ש"יתגדל ויתקדש" שמו הגדול בעולם שברא כרצונו וימליך מלכותו ויצמיח ישועתו ויקרב קץ משיחו. כמו כן שותף המתפלל עם כל הציבור בשמיעת ברכת כהנים, קריאת התורה וההפטרה וכי'. כל אלו השותפויות מלכדות את קהל המתפללים לעדה, לכנסת ישראל בזעיר אנפין.

תפילות קצרות

ואל יירתע המתפלל, בן־זמננו, שאין לו פנאי ושהות ל"התגבר" על כל נוסח התפילה מצד כמותה, ולא על כוונותיה ודקדוקיה ופרטיה מבחינת איכותה. ודאי, "כל המאריך בתפילתו אין תפילתו חוזרת ריקם"⁴⁸, אך לעומת זה אמרו גם כן: "טוב מעט בכונה מהרבה בלא כונה"⁴⁹, ש"מפני שמברכים בעניינים הרבה הוא כעול על רובא דרובא וממעטין הכוונה, ואין זה נכון... ויהיה די לו בתפילות המחויבות מאנשי כנסת הגדולה, ומה שנקבע בפסוקי־דומרה ופרק 'איזהו' ודומיו"⁵⁰, והלא ידועים סדרי הדילוגים בשביל המאחר לבית הכנסת ומגיע לאמצע התפילה בציבור⁵¹.

ובמיוחד, הנה במסכת ברכות מובאות כמה תפילות קצרות (כמאמרם "תפילת צדיקים קצרה"⁵²), כמו התפילה הידועה "מעין שמונה עשרה", שכל קבוצת מלים בה מכוונת נגד כל אחת מהברכות האמצעיות: "הביננו ה' אלוהינו לדעת דרכיך, ומול את לבבנו ליראתך, ותסלח לנו להיות גאולים, ורחקנו

47 עיי' בפרטיות על סדר התפילות והלכותיהן בספר "הלכה לעם" — התפילה, קריאת התורה, בית הכנסת, ברכות — להרב יעקב ברמן (תלאביב תשי"ט). לגבי הדיישיה שבין החזן והקהל מן הראוי להחזיר בימינו את העטרה ליושנה ולהוסיף פסוקים וקטעים, הנאמרים לסירוגין ע"י החזן והקהל, או הנשנים על ידי החזן והקהל כאחד, כי דוֹשֵׁיחַ כזה מוסיף חיות ודרמאטיזציה לתפילה, מושך את לב המתפללים ומרכז את הכוונה בתפילה.

48 ברכות לב, ע"ב.

49 טור "אורח חיים", סי' א.

50 "דברי חמודות" לר' יוס' טוב ליפמן העליר על הרא"ש — מס' ברכות, דף יד.

51 "קיצור שולחן ערוך", סי' יד (הלכות פסוקי דומרה).

52 מכלתא, פ' בשלח.

ממכאובינו, ודשננו בנאות ארצך, ונפוצותינו מארבע תקבך, והתועים על דעתך ישפטו, ועל הרשעים תניף ידך, וישמחו צדיקים בבנין עירך ובתיקון היכלך, ובצמיחת קרן לדוד עבדך ובעריכת נר לבן ישי משיחך, טרם נקרא אתה תענה — ברוך אתה ה' שומע תפילה"⁵³.

מפתיע ומרנין את לב המתפלל, שמסדר התפילה, שכל מליה מכוונות נגד הברכות האמצעיות שבתפילת העמידה, בחר בדרך כלל, מלים וביטויים חדשים, המביעים אמנם בדיק ובקיצור נמרץ רעיון כל ברכה, אך אינם שגורים בפי המתפלל, לפי הנוסח המקובל. אף הובאה שם תפילה, שמליה מעטות גם מתפילת "הביננו": "המהלך במקום סכנה מתפלל תפילה קצרה ואומר: 'הושע ה' את עמך את שארית ישראל, בכל פרשת העיבור"⁵⁴ יהיו צרכיהם לפניך; ברוך אתה ה' שומע תפילה"⁵⁵.

ברותינו חכמי התלמוד ז"ל, כמה מהם היו רגילים להוסיף בסיום תפילותיהם תפילות המוטבעות בדפוסים אישיים שלהם. מהן שהוכללו לאחר מכן בסדר התפילות שלנו⁵⁶ ומהן — ש"הושקעו" באותה מסכת ברכות, והן יכו"ל לומר — מפעם לפעם — סגולה מצוינת, בפי המתפלל, כדי לרענן ול"הפרות את תפילתו השגורה בניבים וברעיונות חדשים, כגון תפילתו של ר' אלעזר, ש"לאחר שסיים תפילתו היה אומר: יהי רצון מלפניך, ה' אלהינו, שתשכן בפורינו"⁵⁷ אהבה ואחוה ושלום וריעות, ותרבה גבולנו בתלמידים, ותצליח סופנו אחרית ותקוה, ותשים חלקנו בגן-עדן, ותקננו בחבר טוב ויצר טוב בעולמך, ונשכים ונמצא יחול"⁵⁸ לבבנו ליראה את שמך, ותבוא לפניך קורת נפשנו⁵⁹ לטובה"⁶⁰.

וכגון ר' יחזק, שהיה אומר: "יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו, שתציץ בבשתנו

53 ברכות כט, ע"א.

54 "בכל פרשת העיבור" — יש מפרשים: "אפילו בשעה שהם מורשים לעבירה", ויש מפרשים — "בפרשת דרכים".

55 ברכות פ"ד, מ"ד.

56 כגון, תפילתו של רב: "יהי רצון שתתן לנו חיים ארוכים" (שואמרים אותה בשבת מברכין החודש); תפילת רבי: "שתצילנו מעזי פנים" (שואמרים לפני תפילת שחרית); תפילת רבא: "אלוהי, עד שלא נוצרת" וכו' (שואמרים אותה בסוף תפילת יום הכיפורים); תפילת מר, בנו של רבינא: "אלוהי, נצור לשוני מרע" (בסוף תפילת עמידה), (ברכות טז-יז).

57 "בפורינו" — בגורלנו.

58 "יחול" — תקוה.

59 "קורת נפשנו" — סיפוק צרכינו.

60 ברכות טז, ע"ב.

ותביט ברעתנו, ותתלבש ברחמיך, ותתכסה בעוֹדך, ותתעטף בחסידותך ותת-
אזר בחנינותך, ותבוא לפניך מידת טובך וענותנותך"⁶¹.
וכגון ר' אלכסנדר, שהיה אומר: "יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו, שתעמי-
דנו בקרן אורה ואל תעמידנו בקרן חשכה, ואל ידוה לבנו, ואל יחשכו עי-
נינו"⁶².

ויש אומרים, ר' אלכסנדר אמר כך: "רבון כל העולמים! גלוי וידוע לפניך,
שרצוננו לעשות רצונך — ומי מעכב? שאור שבעיסה"⁶³ ושעבוד מלכויות.
יהי רצון מלפניך, שתכניעם מלפנינו ומאחרינו ונשוב לעשות חוקי רצונך
בלבב שלם"⁶⁴.

וכגון ר' ספרא, שהיה אומר: "יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו, שתשים שלום
בפמליא של מעלה ובפמליא של מטה, ובין התלמידים העוסקים בתורתך, בין
עוסקין לשמה, בין עוסקין שלא לשמה, וכל העוסקין שלא לשמה יהי רצון
שיהו עוסקין לשמה"⁶⁵.

מופלאים הדברים — בנעימה האנושית המיוחדת המפעמת בהם — שהיה
אומר ר' יוחנן, כשהיה מסיים ספר איוב: "סוף אדם למות, וסוף בהמה לשחי-
טה, והכל למיתה הם עומדים; אשדי מי שגדל בתורה ועמלו בתורה, ועושה
נחת רוח ליוצרו, וגדל בשם טוב, ונפטר בשם טוב מן העולם"⁶⁶.

ויש עוד נוסחות שונות של תפילה קצרה מפי רבותינו חז"ל ל"המהלך במקום
גדודי חיה ולסטים" (נוסף למה שהבאנו לעיל מפי ר' יהושע): "ר' אליעזר
אומר: עשה רצונך בשמים ממעל ותן נחת רוח ליראיד מתחת, והטוב בעיניך
עשה; ברוך אתה ה' שומע תפילה"⁶⁷. ר' אליעזר בר' צדוק אומר: "שמע
צעקת עמך ישראל ועשה מהדה בקשתם; ברוך אתה ה' שומע תפילה"⁶⁸.
אחרים אומרים: "צרכי עמך ישראל כרובין ודעתם קצרה; יהי רצון מלפניך
ה' אלוהינו, שתתן לכל אחד ואחד כדי פרנסתו ולכל גויה וגויה די מחסורה;
ברוך אתה ה' שומע תפילה"⁶⁹.

השוואף לחדש בתפילתו ימצא בתפילות שהבאנו ובכמה תפילות אחרות של

61 שם, שם.

62 שם יו, ע"א (ויש אומרים: כך אמר ר' המנינא).

63 "שאור שבעיסה" — הכוונה ליצר הרע.

64 שם, שם.

65 שם טו, ע"ב.

66 שם יו, ע"א.

67 שם כט, ע"ב.

68 שם, שם.

69 שם, שם.

חז"ל ושל צדיקים וחסידים⁷⁰ ניבים חדשים ורעיונות נאים, שייקלטו בחביון־ הנפש בזכות ניביהם האישיים, ויש שירגיש המתפלל כאילו מלכתחילה היו הדברים מכוונים "אליו" ו"אליו". כיוצא בזה רשאי גם המתפלל עצמו לחדש ולהוסיף אם בתפילת "שמע קולנו" ואם בסיום התפילה, או בכל שעת רצון.

פעולה חוזרת של התפילה על המתפלל

אשר לביצוע של כוונה פשוטית בתפילה ו"האזנה" לפירוש המלים, הרי ודאי, שזאת היא המגמה המינימאלית הרצויה, אך אל יתיימש החותר לכך, שעדיין לא השיג את מטרתו. חז"ל, בדעתם את "יצר לב האדם" ואת פיזור־הנפש אצל האדם השקוע בחולין של יום ובמחשבות התלויות בהן, והממהר לעס־ קיו — הקלו והעמידו את מצות הכרח הכוונה בתפילה על מיעוטו⁷¹.

כמובן, ישאף המתפלל להתעלות קמעא־קמעא בדרגות־הכוונה, אך אין ספק, שגם תפילות הנאמרות שלא בכוונה נגלית וברורה, אף־על־פי־כן אינן חוזרות ריקם — ולא רק כלפי מעלה, אלא גם כלפי פנים נפש האדם, שם, שם, בסתרי הגשמה, חודרים הפסוקים והמזמורים, הניבים וההגיונות ופועלים את פעולתם בחשאי. דבר שכיח הוא, שהרגיל בתפילה חולם או גם מתעורר תוך כדי כך, כשהוא מהרהר בפסוק פלוני או מזמור אלמוני השגור על פיו.

וידוע הסיפור על אוהב ישראל וסניגורם הגדול, ר' לוי יצחק מברדיטשוב, שהלעיוז בפניו על עגלון אשר בשעת תפילתו עסק בזיפות אופני העגלה. הפך אותו צדיק את הקטגוריה לסנגוריה, זקף עיניו כלפי מעלה ואמר: "רבש"ע, ראה מה בני עמך ישראל, אף בשעה שהם עוסקים במלאכת היום, הם מכוונים לבם לאביהם שבשמים".

ומספרים על אילו מהאדמו"רים, שלימדו זכות גם על הממהרים בתפילתם, שהם משולים לעגלון, המאיץ בסוסו וממהר להגיע למטרתו לפני שיצליח לקפוץ לתוך העגלה ה"בעל דבר", זה היצר הרע המסית למחשבות זרות⁷².

70 דוגמאות לכך במאמר הנ"ל "התפילה בספרות החסידית" לר' בצלאל לנדוי, "מחנים" מ, עמ' 95-106, בפרט בסוף המאמר.

71 "יקרא קריאת שמע בכוונה, באימה, ביראה, ברתת וויצ" (שולחן ערוך, אורח חיים, הלכות קריאת שמע, סי' סא). "הקורא את קריאת שמע ולא כיוון לבו בפסוק רא־ שון, שהוא שמע ישראל, לא יצא, והשאר — אם לא כיוון לבו — יצא" (שם, סי' ס). וכן בעמידה: "המתפלל צריך לכוון בכל הברכות, ואם אינו יכול לכוון בכלן — לפחות יכוון באבות" (היינו, בברכה ראשונה) (שם סי' קא, א). "יש פוסקים: גם במודיע" (משנה ברורה, שם).

72 יוהנה שמעתי מפי קרשו של מורי החסיד האלוהי הרב הבעש"ט ז"ל, שהזהיר על הוריות והמהירות בעסק התפילה לאנשים כערכו, בכדי לינצל מן המחשבות הזרות, ואמר בשם גיסו הרב החסיד גרשון קיסובר ז"ל, שאמר משל יפה על האנשים, שאינם

כל אלה הסיפורים וכיוצא בהם אינם באים ח"ו להכשיר ולהפוך ל"אידיאל" את התפילה הבלתי-מכוונת והמואצת למעלה מן המידה, אלא שהם באים לעורר דד את המתפלל בדרכו הארוכה העולה שלבים-שלבים למדרגות גבוהות יותר.

מורים ומדריכים בתפילה: תפילתם של צדיקים

אילו הן הדרכים העולות בית אל במעלות סולם-התפילה? נראה לנו, שלסימון הדרך או הדרכים טוב שיבור לו המתפלל מדריכים-מורים, ומהם מדריכים החיים אתנו היום. כבר הזכרנו לעיל את הביקורים בבתי-הכנסת למיניהם, ששם יצטרף המתפלל לתפילת הרבים, אך גם יצפה וישגיח בתפילתם של יחידים — ראשי-שיבות ותלמידי חכמים, זקני-חסידים וכיוצא באלה. ועם שיצפה, "תדבק" גם בו רוח התפילה ויתעלה ב"דביקות" אתם יחדו. ברם תצפית רוחנית מרוממת היא גם העיון בתפילתם של גדולי הדורות — אבות האומה, חכמים וצדיקים וחסידים בדורות ראשונים ובדורות אחרונים.

סיכומים והסברים מיתודיים

המתח שבין "לב" לבין "עבודה"

מגמת מאמרנו היא להוציא מדעתם של מבקרי הנוסח הקבוע בתפילה, ומתוך כך להסיק מסקנות ולהשיא עצות חיוביות, כיצד לרענן ולהחיות את תפילתנו על יסוד הנוסח הקבוע.

מסתבר, שבבעייתנו זו מתקשים בעיקר המחנכים המבקשים דרכים מיוחדות, איך להיחלץ — בעבודת החינוך וההוראה לתלמידיהם — מן המיצר המת-הרה על-ידי המתח הרעיוני והמעשי שבין "חזון התפילה הישראלית" כאידיאל של כל העולמים, כמתנה הניתנת ממרומים לנשמה המתפללת תמיד בתפילה, שהוא פעולה ממש — כהגדרותיו של הראי"ה קוק זצ"ל⁷³, בבחינה זו של "כל עצמותי תאמרנה" — לבין הנוסח הקבוע, ששומה עלינו לחזור עליו מדי יום ביומו, ובחלקו אפילו כמה פעמים ביום — הלוא זה המתח שבין "הלב" ובין "העבודה", שהרי התפילה היא "עבודה שבלב".

"קבע" ו"חידוש" כיצד?

העצות וההדרכות, שאובות בעיקרן ממקורותינו ומנסיון החיים.

שוהים את עצמם בזה, שאינם מרגישים כלל בתפילתם, אם היתה במחשבה וזה אם לא" (ר' משה מראלינא, תלמידי הבעש"ט — בספרו "דברי כהן" — ע"י מאמרו הנ"ל של ר' בצלאל לנווי "התפילה בספרות החסידות", "מחנים" מ, עמ' 101).
73 ע"י להלן על "מהות התפילה במשנתו של הראי"ה קוק".

(א) הרעיונות המרכזיים בבעיית "קבע וחידוש בתפילה", שיש לסגל לחניכים, במיוחד לתלמידי הכיתות הגבוהות בבית הספר היסודי ולתלמידי מוסדות תיכוניים ובתי מדרש למורים, בבירור בעיה זו הם: "תפילות אבות תיקנון"⁷⁴, ובמיוחד, הרי "אנשי כנסת הגדולה תיקנו להם לישראל ברכות ותפילות קדושות והבדלות"⁷⁵ — הן הנוסחאות ומטבעות הלשון של התפילות, וחכמים בדורות ראשונים עיצבו את סדר התפילה כולו — ו"כל המשנה ממטבע, שטבעו חכמים בברכות, לא יצא ידי חובתו"⁷⁶.

(ב) לקביעות מקודשת זו נוספים גם טעמים פסיכולוגיים מכריעים, שהמחנך יכול להדגים בדרך "ניסויית". כך למשל יציע המחנך לאילו תלמידים לחדש ו"ליצור" תפילה על נושא מסוים, ללא קשר עם הנוסח הקבוע, ולאחר ש"העבודה" הזאת תוכן, ישווה את התפילה המחודשת לנוסח הקבוע מבחינת הלשון וההבעה, ויבדוק, כמה זמן יתמיד "מחבר" התפילה ויחזור על תפילתו זו. בדרך כלל, ניתן יהיה להסיק מניסויים אלה ע"י ניתוח משוה, שהנוסח הקבוע של התפילה — מלבד התקדשותו מעצם ברייתו ובמשך הדורות — הולם יותר את הנושא הנדון, יותר "חסכוני" וכו'.

(ג) ברם, יש ויש מקום לחידושים לגיטימיים, במסגרת הנוסח הקבוע — חידושים הנושאים ברכה בפני עצמם, ושעם זאת הם מרעננים ומבשמים את כל נוסח התפילה — ה"ישן" ו"המחודש" כאחד. דוגמאות לחידושים אלה, שחידשו חכמינו, הבאנו לעיל לרוב בפרק "תפילות קצרות". כיוצא בזה יכול כל מתפלל ומתפלל לחדש תפילות אישיות במסגרת ברכות "שמע קולנו", "רפאנו", ולפני "אלוהי נצור" וכו'.

(ד) מן הראוי, שהמחנך יפרש וינתח — יחד עם חניכיו — את התפילות הקצרות וכן "תפילות צדיקים" שונות.

(ה) יציע המחנך לתלמידים נוסחות שונות של תפילות מסידורי העדות השונות בישראל (כגון "ברכת השנים" בשתי נוסחותיה — לעונת הקיץ ולעונת החורף — המקובלת אצל עדות המזרח). השוואת נוסחות אלו לגבי תלמידים אינה עניין למחקר (אם כי אין המורה פטור מהערות-אגב גם מסוג זה), אלא שהנוסחות הללו לא ללמד על עצמן בלבד יצאו, אלא ללמד גם על זו יצאו — ומתוך השוואתן מתפרשות ומתלבנות הלשונות והכוונות של התפילות.

(ו) יקרא המורה לתלמידיו דוגמאות של תפילות, שנתחדשו בימינו בעקבות מאורעות התקופה והמשתלבות יפה בסדר התפילה הקבוע, כגון: "תפילת אזכרה לקדושי השואה ומלחמת השחרור", "תפילות לשלום המדינה", "תפי-

74 ברכות כו, ע"ב.

75 שם לג, ע"א.

76 שם מ, ע"ב.

לות ליום העצמאות, "מי שברך לחיילי צה"ל", "תפילה לחייל לפני יציאה לקרב", "תפילת הדרך לצנחן", "תפילת הנוטעים", "תפילה לשלום העולם" וכו'.⁷⁷ יברר המחנך יחד עם החניכים — את אופני סיגול דפוסי הלשון הקבורים עים בתפילתנו לנושאים החדשים.

(ז) אפשר שיציע המחנך לחלק מהתלמידים בעקבות הדוגמאות של התפילה לות הנ"ל — של ראשונים ושל אחרונים — לחבר תפילות קצרות של בקשות אישיות, משפחתיות וכלליות — לאומרן ב"שמע קולנו" או לפני "אלוהי נצור" וכו'.

(ח) רוחות מרעננות מנשבות גם מהשירות והתפילות שלפני התפילה, המצויות בהרבה סידורים, ושהזכרונן לעיל (כמו "אודה לאל לבב חוקר", "הדור נאה זיו העולם", "תפילה קודם התפילה" לר' אלימלך מלי'נסק, "אל אלוהי הרוחות" וכו'). קריאת חלק מהן לפני התפילה משרה אותו הלך רוח של "דע לפני מי אתה עומד", והרי היא משמשת פתיחה נפלאה לגוף התפילה. המחנך יכול "לחלק" שירות ובקשות אלו בין החניכים ולהציע, שיגידון לפני התפילה הקבועה. השוואת ההערות והרשמים של התלמידים וסיכום המחנך יכולים לשמש חומר מאלף בסוגיה זו של חידוש וקבע בתפילה ושל הכנות לתפילה.

תפילה בשם כל ישראל ולמקום אחד — כיצד?

ההתכוונות לתפילה "בשם כל ישראל", ויחד עם כל ישראל בכל הדורות והזמנים ובדורנו זה — לארצותיהם, בצירוף הכוונת תפילות כל המתפללים למקום אחד — למקום המקדש — יכולה להוות כוח נפשי כביר לריכוז המחשבה ול- האדרת החוויה של התפילה. על ידי טיפוח כוונות אלה אפשר לעורר בלב המתפלל תמונות ודמויות של יהודים צדיקים וחסידים, ושל רבבות פשוטי עם, אשר מסרו את נפשם על קידוש השם בקריאת "שמע — אחד" במשך דורות. וכן אפשר לתאר את דמויותיהם ורגשותיהם של יהודים בני דורנו — בנעריהם ובזקניהם — בארצות החופש ומעבר למסך הברזל — והנה ממורח וממערב, מדרום ומצפון הם פונים בתפילותיהם אל תל תלפיות — תל, שהכול פונים אליו. יקרא המורה בפני התלמידים קטעי ספרות, המתארים תפילותיהם של יהודים בזמנים שונים ובמקומות שונים על פני מפת העם היהודי בזמננו ובשלשלת הדורות, ויציע לתלמידים למסור בכיתה רשמים קצרים ממחשבו- תיהם ורגשותיהם. ויתכן, שקביעת הרשמים הללו בכיתה תעורר הדים בלב התלמיד, שאף "יאזין" להם בעת תפילתו הוא.

77 ע'י "מחנים", מסכת מ, עמ' 137-142 ועמ' 143-148.

תפילות בישיבות, במנייני חסידים, בבתי כנסיות של עדות המזרח.

התפילה בציבור כוח נוסף נודע לה על ידי שינוי זמני של מקום התפילה הקבוע לבתי כנסיות, שלתפילה בהם נודעת השפעה והשראה מיוחדת — בדצינותה (בישיבות המוסר), בהתלהבותה (במניינים חסדיים), בסדריה (בבתי כנסיות של הספרדים) וכו'. במה דברים אמורים? כשהביקור אינו לשם התחזקות והכרה בלבד — ביקור המוסיף דק ידיעות של "פולקלור" ומעשיר את התודעה השכלית, אלא ביקור לשם תפילה ממש, להתקשרות פנימית של האזרחים עם המתפללים הקבועים.

לשם הצלחת תפילה כזו נדרשת הכנה מסויימת לפני התפילה. יבחר המורה לתלמידיו חומר תורני וספרותי הנוגע למקום זה. לאחר זה יפגיש המחנך את התלמידים עם אחדים מהמתפללים וכן עם ראשי הישיבה או גבאי בית הכנסת, שבו יתפללו, לשם היכרות ושיחה על הנוסח ודרכי התפילה המיוחדים למקום זה. לאחר התפילה תתעורר שוב שיחה של המחנך עם תלמידיו על המיוחד שבבית הכנסת ועל כך, מה וכיצד יכולים הלומדים להקנות לעצמם ממעלות התפילה השייכות למקום זה. אפשר, שתפילה נוספת — כעבור זמן מה — באותו בית כנסת שבו התפללו התלמידים לפני זמן מה, תוסיף לא מעט להקנייתן הממשית של הסגולות המיוחדות של התפילה באותו מקום. מן הראוי עוד להעיר, שלעיתים טוב להתאים תפילות במקומות מסויימים לחגים מסויימים — הכל לפי תנאי המקום והזמן, אבל כמובן יש לבקר בבתי כנסיות אלה לא רק בחגים, אלא גם בימות החול.

חינוך לתפילה בסידור

בנכונות הדרישה להתפלל בסידור דווקא — שכן "עם הספר ישוב מחשבתו הרעה" — ראוי שייחכחו התלמידים גם כן מתוך נסיון אישי. יבחר המורה "צרו" תפילות ויציע לתלמידים להתפלל תפילה פלוגית בלי סידור, ותפילה אחרת מתוך הסידור, ולרשום אחר כך — לפי זכרונם — את תוכן התפילה שהתפללו — שבעל פה ושל זו שנקראה בסידור. לאחר מכן יחזרו התלמידים ויקראו בסידור גם אותה התפילה, שתחילה אמרוה בע"פ, ושוב ירשמו את תוכנה לפי זכרונם. השחזאות תוכן התפילות שבע"פ ושנקראו בספר, שנרשמו ע"י אותו התלמיד, ובדרך זו — גם ע"י תלמידים שונים — תוכיח להם את היתרון הרב שבתפילה בסידור.

“מוקדים” בסידור התפילות

סקרנו לעיל “מסע בסדר התפילות” — אלו תפילות שלפני התפילה, פסוקי דמרה, ברכות יוצר, אהבה, שמע, גאולה, תפילת עמידה וכו’ — ואנו ממליצים גם למודים וגם לתלמידים לערוך סקד מעין זה. אפשר אולי להציע, שכל תלמיד “יאמץ” לו אילו מזמורים ותפילות, המ-רמזים באופן אישי על הבעיות המטריות אותו. יערכו התלמידים — לאחר הסקר והעיון בתפילות — רשימות קצרות, בהן יציעו את שמות התפילות החביבות עליהם במיוחד וינקמו את הסיבות לכך (רשאי התלמיד להגיש רשימה כזו גם בלי חתימת שמו). המורה ידגיש, שהחיבה היתירה הנודעת לתלמידים לתפילות מסוימות אינה באה “על חשבון” תפילות אחרות, שהלא כולן אהובות, כולן ברורות, אלא שחיי-בה זו באה רק להטעים את ה“פן” האישי שבאותה תפילה.

מהות התפילה במשנתו של הראי"ה קוק

סוגיה מיוחדת וחשובה במסכת תפילה היא בעיית “מהות התפילה” — שור-שיה, משמעותה הדתית והמחשבתית, זיקתה לשאר ענייני ההגות והעבודה הדתית וכו’. ברם, לא נוכל במסגרת זו להרחיב את הדיבור על נושא נשגב זה, אך לא נוכל גם לפטור עצמנו מלנגוע בבעיה זו, הקשורה אורגאנית בכל מכלול התפילה. נסתפק — בסיום דברינו — ברישום קצר על התפילה ומהותה במשנתו של הוגה דורנו הגדול, מרן הראי"ה קוק, ששאב ממקורות תורת הנגלה והנסתר, מדברי ראשונים ואחרונים, — מקורות שהרוו את נש-מתו הגדולה היוצרת. הראי"ה קוק הולך גם בעניין מהות התפילה לשיטתו — שיטת האחדות הכוללת, שבה מתמזגות “שירת הנפש, שירת האו-מה, שירת האדם, שירת העולם”⁷⁸.

התפילה — האידיאל של כל העולמים

לפי תפיסה אחדותית-כוללת זו, הרי גם התפילה כלולה אורגאנית באחדות זו, ואמנם “התפילה היא האידיאל של כל עולמים”. כיצד? “כל ההוויה כולה למקור חייה היא עורגת, כל צמח וכל שיה, כל גרגר חול וכל רגב אדמה, כל אשר בו חיים נגלים וכל אשר בו חיים כמוסים, כל קטני היצירה וכל גדו-ליה, שחקי מעל ושרפי קודש, כל הפרטיות שבכל יש וכל כללותו — הכל הומה,

78 “אורות הקודש”, “חכמת הקודש”, פרק “שיר מרובע” (עמ’ תנח).

שואף, עורג ושוקק לחמדת שלימות מקורו העליון ההי, הקדוש, הטהור והכ־ביר, והאדם סופג את כל השקיקות הללו בכל עת ובכל שעה והוא מתרומם ומתעלה בתשוקות קודשו — וכא תור הגילוי לתשוקות רוממות־אל אלה — בתפילה... מרומם הוא האדם בתפילה את כל היצור, מאחד הוא עמו את כל היש, מעלה את הכול, מרומם את הכול למקור הברכה ומקום החיים⁸⁰. ומכיוון שכך, שהתפילה היא תהליך אורגאני במכלול־הבריאה האלוהית של הכול העולמי, הרי "התפילה היא לנו ולעולם כולו הכרח גמור, וגם תענוג היותר כשר שבתענוגים"⁸⁰.

ואמנם, לגבי האדם מישראל המתפלל פסוקי דזמרה, שבהם הוא פונה אל השמים ושמי השמים ולמים אשר מעל השמים במרומים, אל מלאכי ה' וצב־איו, ולשמש ולירח ולכל כוכבי אור, לארץ, לתנינים וכל תהומות, לאש ולברד, לשלג ולקיטור, לרוח סערה, להרים ולגבעות, לעץ פרי ולארזים, לחיה ולבה־מה, לרמש וצפור כנף, למלכי ארץ ולכל לאומים, לשרים ולכל שופטי ארץ, לבחורים ולבתולות, לוקנים ולנערים בקריאה גדולה: "הללו־י־ה"; לאדם מישראל, המתעלה בפרק "ברכי נפשי", השונה "פרק שירה" וכ' — אפשר, שמתוך עבודה פנימית אף יגיע לכך להיות "מרומם בתפילה את כל היצור", להיות "מאחד עמו את כל היש".

תפילה כזו אפשר ש"תהא מעמקת בנו את ההרגשה העליונה הקדושה, שהיא התמצית של ספיגת אור חי העולמים שבנשמתנו"⁸¹.

הנשמה תמיד מתפללת

את אור חיי העולמים הזה הספוג בנשמתנו, "את הנכמס בתהומות הנשמה התפילה מוציאה אל הפועל והאור, אל החיים הגמורים"⁸². "התפילה המתמדת של הנשמה מתאמצת היא תמיד לצאת מן ההעלם אל הגילוי"⁸³, וקיים כאן מין תיאום של מאזן נפשי: "כפי מידת טהרתו הפנימית של האדם כה גדולה היא פעולת ההופעה של התפילה"⁸⁴.

ומאידיך גיסא, תפילה זו, מכיון שיצאה מן ההעלם אל הגילוי "מתאמצת היא... להתפשט על כל כוחות החיים של כל הרוח והנפש וכל כוחות חיי

79 סידור "עולת ראי־ה", כך א: "תפילות לימי החול", ירושלים תרצ"ט, ע"י "המבוא לעניני תפילה", פרק "התפילה המתמדת של הנשמה", סי' ז (עמ' יג).

80 שם שם, סי' ו (עמ' יג).

81 שם סי' ה (עמ' יב).

82 שם סי' ד (עמ' יב), "הנכמס" — הכמוס.

83 שם סי' א (עמ' יא).

84 שם סי' ד (עמ' יב).

הגזייה כולה, והיא משתוקקת גם כן לגלות את מהותה וכוח פעולתה על כל הסביבה, על כל העולם והחיים, ולשם כך — מדגיש הרב — צריכים אנו לחשבונו־של־עולם, "שבא על ידי תורה וחכמה", שכן "עבודת התורה וכל חכמתה היא התגלותה המתמידה של תפילתה הכמוסה של הנשמה"⁸⁵. בהקשר זה מביע הרב רעיון, שנודעת לו חשיבות רוחנית־נפשית למתפלל — רעיון, שיעודדו ויסייעו בהכוונתו לקראת התפילה: "אין התפילה באה כתיקונה כי אם מתוך המחשבה, שבאמת הנשמה היא תמיד מתפלת; הלוא היא עפה ומתרפקת על דודה בלא שום הפסק כלל, אלא שבשעת נותפילה המעשית הרי התפילה הנשמטית התדירית היא מתגלה בפועל. משל למה הדבר דומה? לשושנה הפותחת את עליה הנאים לקראת הטל או נוכח קרני השמש המופיעים עליה באורה"⁸⁶.

תפילת מרפא ועלייה נשמטית

קיימים יחסי־גומלין בין "התפילה" לבין "הנשמה"; מחד גיסא, "התפילה — זהו הגילוי האיתן של גודל הרוח, התוכן התופס מקום היותר חשוב בעולם משוכלל"⁸⁷. ומאידך גיסא, התפילה לוחצת על הנשמה: "התפילה מבקשת מהנשמה את תפקידה" על־ידי הוצאה לפועל — דרך תפילה בכוונה: "כשעברו ימים ושנים בלא תפילה בכוונה, מתקבצים בלב אבני־נגף רבים, שמרגישים על ידם כבדות רוח פנימית". בשעה זו נקנית לתפילה סגולה של שחרור הנפש והיטהרותה (קַטְרוּזִים); "כשרוח הטוב חוזר, ומתנת התפילה ניתנת ממרומים, — הולכים בכל תפילה ומתפנים אותם המכשודים, והסיכורים"⁸⁸ הרבים, אשר נקבצו בנחל הנובע של נשמת החיים העליונה, הולכים וסרים, ועם אותה העלייה הנשמטית, שהיא עולה בכל תפילה ביחס לערך זמנה" — מתקדמים גם התהליכים המסייעים להיותם "מרפא את חסרון העבר"⁸⁹.

פעולת הרצון בתפילה

אף־על־פי ש"מתנת התפילה ניתנת ממרומים", הרי עם זאת, "יסוד התפילה היא התרוממות הרצון והתגלותו", ואולם, "כשהמבוקש, הממלא את רצונו של אדם, מובע בקשר עם הרעיון והחפץ באלוהים — עולה הרצון למרומי ערכו, מתאחד הוא עם הרצון הכללי, הרצון העולמי, אור חי העולמים, שבו

85 שם סי' א (עמ' יא).

86 שם סי' ג (עמ' יא).

87 "אורות הקודש", "מוסר הקודש", פרק "התפשטות הרצון בתפילה" (עמ' מז).

88 "סיכורים" — מלשון "סכר".

89 "עולת ראייה", מבוא, פרק "התפילה המתמדת של הנשמה" סי' ג (עמ' יא).

כולים כל המאוויים". וכך מתאר הרב דרך מילוי המאוויים של רצון האדם, בחינת מילוי משאלות לבו לטובה: "כשהרצון הפרטי מצייר את מבוקשו הפרטי, חיי הרצון פועלים את המבוקש — על ידי מה שהרצון הכללי כולו מצייר את הפרט המתבקש, על פי פרטיותו היותר מבוררת"⁹⁰.

"אכן, רצונו של אדם הוא שביב מהרצון העליון הכללי, רצון היוצר, אשר נעשה בחפצו כל". ואולם הרבה תלוי ב"אתערותא דליתתא" — בהתעוררות מלמטה למעלה — מצד האדם, המתפלל עצמו, שכן "זאת הסגולה של הרצון היצירתי לא תופע כי אם לפי אותה ההשתקעות, שהרצון הפרטי משתקע בשורשו"⁹¹. לשון אחרת: "לפי אותה המידה של עוז הדביקות אשר להרצון הפרטי בהרצון המקודש הכללי — לפי מידה זו הרי הוא מתעלה, ויכולתו מתגברת"⁹². ואולם אימתי תתגלה ברצונו של האדם אותה סגולה אלוהית? "ככל מה שהאדם משים את לבו לדעת, שאין לנו שום רצון אחר כי אם התגלות מאוד הרצון האלוהי: לפי מידת הגילוי הזה מתגלה כוח הסגולה ברצונו — להיות פועל, מהווה, מחדש וגוור"⁹³. כללו של דבר: "גרעין אחד של תפילה נושא עמו משך של חיים רצוניים אדירים, לפניו ולאחריו"⁹⁴.

"התפילה היא פעולה ממש"

משום מהותה הרצונית המובהקת, הרי "התפילה היא פעולה ממש, ככל פעולה שהטבע שלה מורגש", ולפיכך "תפילתן של צדיקים עושה מהפכה גדולה לטובה בערכי העולם כולו"⁹⁵.

"הם עושים בעד התפילה, והתפילה עושה בעדם"

כאשר אמרנו, לתפילה עצמה נודעת השפעה חוזרת על המתפלל: העניין הוא, ש"המבוקשים עצמם הרי הם מתעלים על ידי התפילה, הם עושים בעד התפילה, והתפילה עושה בעדם, וביחד מתעטרים הם עטרות אל חי העולמים: רצון ברצון ניגש, שאיפה — בשאיפה, שכל — בשכל, חיים — בחיים"⁹⁶. ואולם המתפלל המבקש חייב לאזן ולמצות את מבוקשו: "וידוע הוא וחש

90 "מוסד הקודש", פרק "התרוממות הרצון בתפילה" (עמ' ג).

91 שם, פרק "פעולת הרצון בתפילה" (עמ' נב).

92 שם, פרק "סגולת הרצון הכללי" (עמ' נד).

93 שם, עמ' נג.

94 שם, פרק "מסך החיים הרצוניים בתפילה" (עמ' נה).

95 שם, פרק "התפשטות הרצון בתפילה" (עמ' מח).

96 שם, עמ' נו.

הוא המתפלל הרענן למתוח את רצונו, לרומם את מאווייו במידה ובמשקל, בשיעור הנדרש לאותה הפגישה והנטישה" — הוא הדחיפה הפנימית אל-על: "לא באימוץ עקשני של הפצרה חסרת דעת, ולא ברפיון המביא עצלתיים, נמיכת התקרה ודליפת הבית, אלא בעוז ובגבורה, בגילה וברעדה... ועולמים מלאי חן... מתעלים ומתרוממים בסולם המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה" — זה סולמו של "המתפלל בכל שיעור קומתו"⁹⁷.

שכל נרגש בתפילה

סקרנו תפקידו של הרצון בתפילה. ומהו מקומו של השכל והרגש בתהליך התפילה?

לכאורה, הלוא התפילה היא "עבודה שבלב". ועיקרה — רגש והשתפכות הנפש. אכן, בהסתמכו על דברי חכמינו זכרונם לברכה בעניין חידוש דברים בתפילה, אומר הרב, כי "אין די במה שתלווה הארה של הכרה בגאון ה' יתברך עם ההרגש הטבעי הפנימי המעולה של הנפש, כי צריך, שהשכל יתפשט בפעולותיו יותר מהרגש, עד שיהיה יכול לחדש בה דבר מצד השכל הברור, מלבד ההרגשה הפנימית, ואז יצרף עם המחודש השכלי את ההרגשה הטובה הפנימית הטבעית — להתפלל ברגשי קודש"⁹⁸.

ברם, יש לשמור על המאזן המתוח שבין השכל לבין הרגש. מי שחושש, שיימשך אל המושכלות יותר מכפי שיכול "להמשיך את רגש הלב הפנימי עליהם", ובוזא יצא מתכונת התפילה — הוא יניח "מקום להרגש הטוב לבדו, בצירוף השכל המתלווה עמו, מבלי להרחיב יותר את השכליות בעת שליטת ההרגש הטוב"⁹⁹.

בגיוון אחר מדגיש הרב את הרעיון, שבצעם "התפילה היא תולדת ההרגשה הנפשית שבעומק טבע הנפש, והשכל ראוי לשמש לה רק כהקדמה ויסוד, שכל מה שיהיה שכלו יותר זך ומעשיו יותר מכוונים על פי זה לתכלית השלי-מות, כן יתרומם יותר טבע נפשו ויגדל כוחה, עת אשר תשפוך שיחה לפני קונה, אבל לערב בתוך התפילה עצמה עומק חשבון של השפעות שכליות — אין זה מגדר התפילה, כי באמת חוק התפילה וכל עיקר סגולתה איננו מצד קישור שכלי-הגיוני, שבא בחשבון, כי אם למעלה מזה, מפני ש-ך נוסד טבע הנפש — מהתגלות עצם טבע עומק הנפש הזכה, בפנותה בגעגועיה לאלוהי ישעה"¹⁰⁰.

97 שם, שם (עמ' גו-נז).

98 עולת דאיה" א. מבוא, פרק "הורכת התפילה וחלקיה", סי' ג (עמ' טו).

99 שם, שם.

100 שם, פרק "תפילה ותורה", סי' ו (עמ' כב).

"חיי שעה" ו"חיי עולם": תפילה ותורה

האדם מישראל מצווה לא רק על "עיון תפילה", אלא גם על תלמוד תורה, שהיא "כנגד כולם". מהו היחס בין תפילה לתורה ומהו השוני שביניהם? התפילה היא בחינת "חיי שעה", והתורה היא בחינת "חיי עולם". "התפילה משמשת להכניס את כל התורה וכל העבודה, כל החכמה וכל ההופעה בתכונה נפשית ומעמד נפשי קבוע, והיא חיי השעה, כלומר שמחיייה את השעה להיות עומדת ישר מול יניקת שפע חיי עולם... והננו מתפללים להעמיד את הטבע, למען יהיו כל חיי עולם מבוססים אצלנו ומכוונים לקביעת תכונת חיי שעה, המופיעה תמיד בקרבנו. "כל הגשמה תהלה י"ה"¹⁰¹.

התפילה—מלמטה למעלה; התורה—מלמעלה למטה

שונים הם הכיוונים בתהליכי התפילה ובתהליכי תלמוד תורה: "התפילה היא מלמטה למעלה. כיצד? מתוך אותו המעיין, המלא קדושה טבעית שבלבנו, הרינו דולים, מוציאים את הרגשותיו העדינות מן הכוח אל הפועל... והננו עולים, וכמה שיגדל שכלנו, כמה שיודככו מידותינו, כמה שיהיה האופי של הדביקות האלוהית יותר חזק—בחיים, ברעיון וברצון, במזג ובטבע, בתולדה ובתכונה—ככה זורחים יותר האורות המתגלים בנו על-ידי הבעותינו התפילתיות".

לעומת זה, "בתורה הננו עוסקים בשילובי חיים מלמעלה למטה, מרום פסגת השכל האלוהי, ממקור מחצב התורה—הננו לוקחים את מנת החיים, והננו ממשיכים אותם בעזוז גודלם... ומשרישים אותם בתוך מעמק טבע-יותנו"¹⁰².

חזון התפילה והשירה הישראלית

וזה חזון התפילה הישראלית, כפי שחזהו הרב: "וכשתבוא התפילה הישראלית, יסתומם העולם כולו על הודה ועל הדרה ועל עזוזה וחינה, היא תבוא מתוך הרצון השלם, העושה את העולם כולו לחטיבה אחת של קודש, ואת החיים כולם לפרק אחד של שירה עליונה, של שיר חדש, של שיר ה' על אדמת ישראל, של שיר ציון הנגאל המלא פדות עולמים"¹⁰³.

101 שם, שם ס"א (עמ' יט).

102 שם, שם ס"ב (עמ' יט-כ).

103 "מיסר הקודש", פרק "תפילה ופרק שירה" (עמ' רכז).